Dhaka University Journal of Persian (Academic-Research) Year: 8, Issue: 8, June 2023
Dhaka, Bangladesh. ISSN : 2791-0679
مجلهٔ فارسی، دانشگاه داکا (علمی - پژوهشی)، سال: ۸، شماره: ۸، ژوئن ۲۰۲۳م

Islamic Doctrines and Ethical Teachings in Pandnama Attributed to Attar of Nishapur

Md. Kamal Hossain[1]

ARTICLE INFO

Article type
Academic-Research

Received
9 July 2025

Revised
30 September 2026

Accepted
19 October 2026

Published online
26 October 2026

Printing date of Publication
30 October 2026

Keywords:
Holy Quran, Attar Nishapuri, Persian Poetry, Pand-Nama, Sufism, Mysticism.

ABSTRACT

Sheikh Farid al-Din Attar Nishapuri (537–618 AH) is one of the most renowned Persian mystics and poets who lived during the late sixth and early seventh centuries. Like many other Persian-speaking poets and writers, he drew upon Islamic teachings in various ways. Sometimes he incorporated parts of Quranic verses or Hadiths; at other times, he reflected their meanings and concepts or enriched his poetry through subtle references and allusions to specific words from these two divine sources. Attar was among the earliest poets who extensively contributed to the compilation and dissemination of religious, ethical, and mystical concepts through his poetry. His works had a profound influence on many later poets. One of the prominent features that adds depth and greatness to his literary works is his extensive use of verses from the Holy Quran and Hadiths. The reason behind the lasting legacy of Attar's name in Persian literature can be found in his deep faith in the Quran, his commitment to practical religious truths, and his spiritual and mystical way of life. To explain the religious and ethical ideas he intended to convey, Attar frequently employed Quranic verses and Hadiths throughout his poetry. This research examines the Islamic teachings reflected in the poetry collection Pand-Nama (Book of Advice) by Attar Nishapuri and explores the various forms and degrees of influence of these teachings on his work.

1. Lecturer, Department of Persian Language and Literature, University of Rajshahi, Bangladesh. Email: kamalfarsi@ru.ac.bd

How to Cite: Hossain, Md. Kamal (2026). *Islamic Doctrines and Ethical Teachings in Pandnama Attributed to Attar of Nishapur*, Dhaka University Journal of Persian, 8(8), 75-92. **DOI: https://doi.org/10.68651/dujp.v8i1.2**

معارف اسلامی در اشعار *پندنامۀ* عطار نیشابوری

محمد کمال حسین [۱]

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۸ تیر ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:
۸ مهر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش:
۲۷ مهر ۱۴۰۵

تاریخ نشر آنلاین :
۴ آبان ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:
۸ آبان ۱۴۰۵

کلیدواژه ها:
قرآن کریم، عطار نیشابوری، شعرفارسی، پندنامه. تصوف، عرفان.

چکیده

شیخ فرید الدین عطار نیشابوری (۵۳۷ م- ۶۱۸ ق) یکی از عارفان و شاعران نام آور ایرانی در پایان سده ششم و آغاز سده هفتم است. وی مانند دیگر گویندگان و نویسندگان پارسی گوی به طریق گوناگون از معارف اسلامی بهره برده است. گاه از بخشی از آیه یا حدیث گاه به معنی و مفهوم آنها و گاه با تلمیح و اشاره به یک واژه ، به آن دو گوهر آسمانی، سخن خود را گرانقدر ساخته است. عطار از نخستین کسانی است که به شکل گسترده به نشر و تدوین مفاهیم دینی و اخلاقی و عرفانی در شعر خود همت گماشت و بر بسیاری از شاعران تاثیر گذاشت یکی از خصوصیات بارزی که به عمق و عظمت آثار او افزوده استفاده از آیات قرآن کریم و احادیث است و راز ماندگاری نام عطار در آسمان ادب پارسی را باید در اعتقاد شاعر به قرآن و حقایق عملی و زندگی معنوی و حیات عرفانی او جستجو کرد. وی برای تبیین مفاهیم دینی و اخلاقی مورد نظرش به وفور در اشعار خود از آیات و احادیث بهره گرفته است . در این پژوهش، معارف اسلامی که در آیینه اشعار پندنامۀ عطار نیشابوری نمایانگر شده است، و انواع تاثیرپذیری را بررسی خواهم کرد.

۱. مربی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه راجشاهی، بنگلادش. ایمیل: kamalfarsi@ru.ac.bd

شیوۀ ارجاع دادن: حسین، محمد کمال (۲۰۲۶). *معارف اسلامی در اشعار پندنامۀ عطار نیشابوری*، مجلۀ فارسی دانشگاه داکا، سال: ۸، شماره: ۸، ص ۷۵-۹۲ **DOI: https://doi.org/10.68651/dujp.v8i1.2**

مقدمه

ادبیات فارسی از دیرباز با آموزه‌های اسلامی، ارزش‌های اخلاقی و اندیشه‌های عرفانی پیوند نزدیکی داشته است .بسیاری از شاعران فارسی‌زبان با الهام گرفتن از آیات قرآن کریم و احادیث پیامبر اسلام (ص)، کوشیده‌اند مردم را به ایمان، نیکوکاری و درست‌زیستن راهنمایی کنند .در میان این شاعران، شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، شاعر و عارف بزرگ قرن ششم و هفتم هجری، جایگاه ویژه‌ای دارد . او در آثار خود به مسائل دینی، اخلاقی و عرفانی توجه فراوانی کرده و تلاش داشته است مفاهیم عمیق معنوی را با زبانی روشن و تأثیرگذار بیان کند. «پندنامه» یکی از منظومه‌های تعلیمی و اخلاقی است که به عطار نیشابوری نسبت داده شده است .هرچند درباره انتساب این اثر به عطار میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد، این منظومه از نظر محتوای دینی و اخلاقی ارزش بررسی دارد .در پندنامه، موضوعاتی مانند توحید، ایمان، توکل، توبه، صبر، قناعت، فروتنی، نیک‌بختی و پرهیز از رفتارهای ناپسند به زبان ساده بیان شده‌اند .همچنین، در بخش‌های مختلف آن می‌توان نشانه‌هایی از آموزه‌های قرآنی، احادیث و داستان‌های پیامبران را مشاهده کرد. در این پژوهش تلاش شده است معارف اسلامی در اشعار پندنامه بررسی شود و چگونگی بازتاب آیات قرآن کریم و احادیث در این منظومه روشن گردد .برای این منظور، با روش توصیفی و تحلیلی، مهم‌ترین مفاهیم دینی، اخلاقی و عرفانی اثر مورد بررسی قرار می‌گیرند .این پژوهش همچنین به این موضوع می‌پردازد که پندنامه چگونه از راه پند و اندرز، انسان را به اصلاح رفتار، پاکی دل، دوری از گناه و داشتن زندگی بهتر در دنیا و آخرت دعوت می‌کند.

مختصر حالات عطار

شیخ فریدالدین محمد بن ابوبکر نیشابوری مشهور به عطار شاعر بزرگ ایرانی در قرن ششم، به سال ۵۴۰ ه. ق در روستای کدکن نیشابور به دنیا آمد. برخی تولد وی را در سال ۵۴۰ و بنا بر برخی نقل‌های دیگر ۵۳۷ عنوان شده است (صفاَ، ۱۹۶۰: ص- ۸۶۰-۸۶۱). پدر او عطار(داروفروش) بود. عطار از همان دوران کودکی به مدارس علمیه شهر راه یافت و به تحصیل مقدمات علوم زمان خود مشغول گردید. به علوم دینی یعنی تفسیر، روایت احادیث، و فقه نیز اشتغال ورزید. سپس به تدریج به درس‌های عمیق‌تر پرداخت و فنون ادبی سنگین، علم حکمت، کلام و نجوم را نیز آغاز کرد (عطار، ۱۹۸۵: ص. ۵۴.). فریدالدین نیز ابتدا به شغل پدر مشغول شد،اما پس از مدتی، به عرفان روی آورد و راه تازه‌ای را در زندگی خود برگزید. وفات این

شاعر بزرگ را بـه سـال ۶۱۸ ه. ق (برخـی زمـان وفـات وی را در سـال ۶۲۷ هجـری) دانسـته‌انـد. در زمان حملهٔ وحشیانه مغولان به شهر نیشابور ذکر کرده‌اند. عده‌ای هم معتقدند که عطار به مـرگ طبیعی از دنیا نرفته است بلکه وی در حمله مغولان شربت شـهادت نوشـید و محـل قتـل وی شـهر نیشابور است. آرامگاه این شاعر بزرگ و عارف نامی ایرانی زادگاهش، شهر تاریخی نیشابور مـی‌باشـد. (نفیسی، ۱۹۴۱: ص- ۱۹)

آثار عطار نیشابوری

عطار صاحب تألیفات و تصانیف بسیاری است که بیشتر آن‌ها منظومند. مشهور است که به عدد سوره‌های قرآن یعنی ۱۱۴ تصنیف از کتاب و رساله و نظم و نثر نوشته است. (فروزنفـر، ۱۹۹۵: ص- ۷۴).

تذکرۀ الاولیاء

ایـن کتـاب شـامل حکایـت‌هـا و گفتارهـایی از اولیـای الهـی اسـت. آغـاز ایـن اولیـا، امـام جعفرصادق است که عطار از آن حضرت، سخنان و کرامات بسیاری گفته اسـت (شـفق،۱۹۹۰: ص. ۱۲۴). افزون بر این، از افرادی مانند ابوحنیفه، شافعی و احمد بن حنبل نیز سخن گفته است

دیوان عطار

دیوان (غزل‌ها و قصیده‌ها) ، اثر فرید الدین عطار نیشابوری ، به زبان فارسی است. پس از تذکرۀ الاولیاء، دیوان عطار را به گمان قوی باید دومین تجربـه ادبـی او در زمینـه تـالیف شـمرد (دهخـدا، ۱۹۹۲: ص. ۳۱۰).

منطق الطیر

این کتاب را مقامات طیور نیز خوانده‌اند. این کتاب در حقیقـت یـک شـاهکار عرفـانی اسـت. و مورد توجه شعرای بزرگی چون مولوی واقع شده است. (هاشمی، ۱۹۶۵:ص. ۱۵۵).

پندنامه (منسوب به) عطار

منظومه‌ای حکمی، اخلاقی در قالب مثنوی به زبان فارسی این کتاب، که در چاپ ۸۵۳ بیـت و ۷۹ عنوان دارد ، اندرزهای پندنامه متنوع و در زمینه‌هـای گونـاگون اسـت، از قبیـل آداب زنـدگی، بهداشت و تندرستی، مهمان نوازی، بخشش و جـوانمردی و کشـورداری. از مضـامین دیگـر پندنامـه اصل‌ایمان است که در شش چیز خلاصه می‌گردد: یقین، خوف، رجا، توکل، محبّت، حیا.

از میان آثار زیادی که به عطار نسبت داده شده‌است، برخی تذکره‌نویسان از جمله امین احمد رازی و هدایت، مثنوی پندنامه را از عطار دانسته‌اند. از میان محققان متأخر، فروزانفر ضمن اینکه‌این انتساب را رد نکرده در آن تردید روا داشته است.

عبدالحسین زرین‌کوب در مورد صحت انتساب پندنامه نظر مشخصی ابراز نکرده‌است اما محمدرضا شفیعی کدکنی انتساب پندنامه را به عطار با قطعیت رد می‌کند و در مقدمه خود بر منطق‌الطیر عطار پس از برشمردن آثار عطار می‌نویسد: (سجادی، (۱۳۷۴ ه.ش). *کیهان فرهنگی*، سال دوازدهم، شمارهٔ ۱۲۰،ص-۵۶-۵۸.).

ویژگیهای پندنامه

«پندنامه» یک کتاب شعر تعلیمی جاودانه از شاعر و فیلسوف صوفی مشهور ایرانی، حضرت خواجه فریدالدین عطار است. در فارسی، کلمه «پند» به معنای نصیحت یا اندرز و کلمه «نامه» به معنای سند، نامه یا کتاب است. یعنی معنای تحت‌اللفظی کلمه «پندنامه» «نصیحت» یا «نصیحت‌نامه» است. این کتاب اساساً اخلاق، معنویت و ارزش‌های دینی را از طریق قافیه‌های ساده به مردم می‌آموزد. محتوای اصلی کتاب شعر در چند بخش اصلی زیر مورد بحث قرار گرفته است:

۱. ستایش خداوند و تهذیب نفس، وحید و حمد: در ابتدای کتاب، ستایش خداوند متعال (حمد)، وسعت و عظمت خلقت او به زیبایی به تصویر کشیده شده است. تجلی و معنویت: در مورد چگونگی تجلی نور خداوند یا تجلی در قلب انسان و چگونگی دستیابی به پیشرفت معنوی، دستورالعمل‌هایی وجود دارد.

۲. شکل‌گیری شخصیت انسان و تربیت اخلاقی: تمرین صفات نیک: تمایل شدیدی به کسب صفات انسانی مانند صداقت، فروتنی، مهربانی، صبر، قناعت (غم) و نوع‌دوستی وجود دارد. دوری از صفات بد: توصیه می‌شود از اختلالات روانی مانند غرور، حرص، حسادت، دروغ و تهمت دوری شود.

۳. آمادگی برای دنیا و آخرت: ناپایداری زندگی دنیوی: شاعر بارها به ما این واقعیت را یادآوری کرده است که این زندگی دنیوی موقتی است و همه پس از مرگ باید با خدا روبرو شوند. عبرت گرفتن از تاریخ گذشته: با اشاره به داستان‌های ملت‌ها و جوامع مختلف (مانند قوم عاد) که به دلیل نافرمانی در گذشته نابود شدند، مردم از مسیر گناه برحذر داشته شده‌اند.

۴. فلسفه عملی و کاربردی زندگی: این کتاب به اهمیت کسب دانش و پیامدهای شوم جهل می‌پردازد. ساتسانگ: فواید معاشرت با افراد خوب و خطرات معاشرت بد به زبانی بسیار ساده توضیح داده شده است.

معارف اسلامی دراشعار پندنامه

«پندنامه» اثری استثنایی و جاودانه در اشعار فریدالدین عطار، شاعر و متفکر صوفی ضرب‌المثل ادبیات فارسی است «پندنامه» نصیحتی جاودانه است که با زبانی بسیار ساده، سرراست و روشن نوشته شده است. این کتاب شعر، راهنمای بسیار خوبی برای اخلاق اساسی، انسان‌گرایی و شخصیت‌سازی اسلام است. اساساً، هدف اصلی این شعر عطار، مناسب‌سازی آموزه‌های اخلاقی قرآن کریم و سنت یا «اخلاق» پیامبر اکرم حضرت محمد (ص) برای زندگی روزمره انسان عادی بود. در این شعر، شاعر فریدالدین عطار بر اهمیت صداقت، نیکوکاری، صبر، توکل به خدا (توکل) و فروتنی در پرتو ارزش‌های اسلامی تأکید کرده است. به همین ترتیب، او مردم را به شدت ترغیب کرد تا از بیماری‌های معنوی مانند غرور، حرص و طمع، دروغ و تهمت دوری کنند. «پندنامه» نه تنها راه رستگاری در آخرت را نشان می‌دهد، بلکه طرحی واقع‌بینانه و اسلامی از چگونگی زندگی به عنوان یک مسلمان ایده‌آل در جامعه ارائه می‌دهد. حتی در عصر حاضر، اهمیت شعر «پندنامه»ی عطار در جلوگیری از لغزش‌های اخلاقی در مردم و درک صحیح فلسفه زندگی اسلامی بسیار زیاد است. در این بحث جامع، تلاشی فروتنانه برای آشکار کردن ماهیت اخلاق اسلامی و حس زندگی در این اثر جاودانه عطار صورت گرفته است.

در یکی از خطابات خود به پیامبر اسلام(ص) می فرماید:

وَ ذَکرْ فَإِنَّ الْذِّکری تَنْفَعُ الْمُؤمِنینَ(القران، ۵۱ : ۵۵) ؛ یادآوری کن که یادآوری به مؤمنان سود بخشد

یا أیهَا النّاسُ قَدْ جاءَتْکمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّکمْ وَ شِفاءٌ لِما فی الصُّدورِ وَ هُدَی وَ رَحْمَةٌ لِلمؤمِنینِ(القران، ۱۰: ۵۷) ای مردم ! از جانب خداوند موعظه و اندرزی و شفای دردهای درونی شما و نیز برای مؤمنان هدایتگر و رحمتی آمد. پند و اندرز اگر معقول باشد و منطقی و دور از تحکم و فرمانروایی، موجب حیات و ماندگاری دل هاست و صیقل بخش روح و جلادهنده قلب هاست.

اصالت ایمان

فریدالدین عطار در شعر «پندنامه» ایمان را تنها به برخی شناخت‌های کلامی یا تشریفات محدود نکرده است. از نظر او، ایمان نوری مطلق در قلب انسان است که رفتار، کردار و شخصیت انسان را زیبا می‌کند:

ایمان تزلزل‌ناپذیر به توحید:

پایه اصلی ایمان، توحید خداوند است. عطار تأکید می‌کند که قلب مؤمن از ترس تنها یک خدا می‌لرزد و تنها به او امید دارد. تعظیم در برابر هر کسی غیر از خدا یا تکیه بر هر قدرت دنیوی، ضعف ایمان است.

توکل (اعتماد به خدا):

به گفته عطار، نشانه اصلی ایمان واقعی «توکل» است. شادی و غم، سود و زیان - در همه شرایط، پذیرش تصمیم خداوند و توکل کامل به او وظیفه مؤمنان واقعی است. حرص و طمع بیش از حد یا نگرانی برای امرار معاش، خلاف ایمان است.

جهاد علیه نفس (گرایش شیطانی

در شعر «پندنامه» گفته شده است که سرکوب نافرمانی نفس برای حفظ ایمان بسیار مهم است. بیماری‌های روحی مانند حرص، حسادت، دروغ و تهمت، نور ایمان را خاموش می‌کنند. بنابراین، وظیفه ایمان است که دائماً خود را از گناهان دور نگه دارد.

آگاهی از آخرت:

عطار بارها گذرا بودن این دنیا را به ما یادآوری می‌کند. یک مؤمن باید بر اساس این باور که این دنیا مزرعه آخرت است، حساب هر عمل خود را پس بدهد و زنده نگه داشتن این آگاهی در قلب، لازمه ایمان است.

اصل ایمان هست شش چیز ای وحید — با تو گویم گر به دل خواهی شنید
سه از آن شش با یقین خوف و رجاست — پس توکل با محبت با حیاست
هرکرا نور یقین حاصل بود — صاحب ایمان و روشن دل بود
هر که خوفی نبود اندر جان او — ای پسر باشد ضعیف ایمان او

(عطار، ۱۹۰۸ : ص- ۵۲)

نیکبختی و بدبختی

فریدالدین عطار در شعر «پندنامه» خود، خوش‌شانسی و بدشانسی را به عنوان یک قرعه‌کشی یا یک رویداد تصادفی نمی‌دید. طبق فلسفه صوفیانه و اسلامی او، اعمال، افکار، نگرش نسبت به خدا و رفتار اخلاقی خود انسان، خوش‌شانسی یا بدشانسی او را تعیین می‌کند.توضیح اسلامی شگفت‌انگیزی که او در شعر «پندنامه» از خوش‌شانسی و بدشانسی ارائه داده است، در زیر ارائه شده است:

عبادت و اطاعت از خدا

کسی که با شادی از دستورات خدا اطاعت می‌کند و از سنت پیامبر (ص) پیروی می‌کند، خوش‌شانس‌ترین فرد است.

فروتنی و عدم تکبر

عطار کسی را که با وجود داشتن قدرت یا ثروت، تکبر خود را کنار می‌گذارد و با مردم فروتنانه رفتار می‌کند عطار او را نماد خوش‌شانسی می‌نامد.

کسب دانش یا حکمت

کسب دانش دینی و دانش تهذیب نفس، نعمت بزرگی از جانب خداوند است.

صداقت و رزق حلال

قناعت به کم (کنایات) و توانایی در زندگی حلال، نشانه‌های سعادت واقعی هستند.

عطار آن را نشان داده می فرماید..

شد دلیل نیک بختی چار چیز — هرکه این چارش بود باشد عزیز

اصل پاک آمد دلیل نیک بخت — نیست بی اصل سزای تاج و تخت

یک دلیل دیگر آمد قلب پاک — گر دلت پاکست نبود هیچ باک

نیک بختان را بود رای صواب — آنکه بد رایست باشد در عذاب

(عطار، ۱۹۰۸ : ص- ۹)

۲. علل و نشانه‌های بدبختی

عطار نشان داده است که وقتی انسان از مسیر خداوند منحرف می‌شود، بدبختی (بدنسیب) بر زندگی او نازل می‌شود. علل اصلی بدبختی عبارتند از:

غرور و تکبر

همانطور که شیطان به دلیل غرور، نفرین و بدبخت شد، به همین ترتیب، اولین قدم در سقوط و بدبختی انسان، غرور است.

حرص و طمع و فریب دنیوی

حرص برای ثروت زیاد، انسان را کور می‌کند. به گفته عطار، کسی که اسیر دنیا باشد و آخرت را فراموش کند، بسیار بدبخت است.

غیبت و دروغ (غیبت)

کنترل نکردن دهان و زبان نشانه بدبختی است. عیب جویی از دیگران و دروغ گفتن، نور معنوی را در درون انسان از بین می‌برد. بخل و سنگدلی: کسی که در قلبش رحم ندارد و ثروتی را که خداوند به فقرا داده است، تقسیم نمی‌کند، قربانی بدبختی معنوی شدیدی است.

درباره بدبختی شاعر می گوید:

چارچیز آثار بدبختی بود　　جاهلی و کاهلی سختی بود
بی کسی و ناکسی هرچار شد　　بخت بد را این همه آثار شد
هر که در بند عبادت می‌شود　　بی شک از اهل سعادت می‌شود
آنکه در بند عبارت می‌شود　　بی شک از اهل خسارت می‌شود
بر هوای خود قدم هر کو نهاد　　می‌تواند کرد با نفسک جهاد

(عطار، ۱۹۰۸ : ص- ۱۰)

توبه

توبه به معنی بازگشت از گناه به سوی خداوند است لفظ توبه و مشتقات آن نزدیک به ۸۷ مرتبه در قرآن ذکر شده است.

فریدالدین عطار در شعر «پندنامه» توبه (توبه و بازگشت به راه خدا) را اولین و مهمترین گام در زندگی معنوی توصیف می‌کند. به گفته او، توبه صابونی برای پاک کردن چرک قلب و کلید نزدیکی به خالق است.

۱. توبه آغاز سفر معنوی است. فروتنی در پذیرش اشتباهات: عطار می‌گوید که فقط انسان‌ها می‌توانند اشتباه و گناه کنند. اما پس از گناه، کار یک مؤمن واقعی این است که بدون تکبر، ناتوانی و گناه خود را در دادگاه الهی بپذیرد.

شاعر مثال حضرت آدم (ع) را آورده است تا نشان دهد که چگونه پس از ارتکاب اشتباه، سال‌ها گریه کرد و به درگاه خداوند توبه کرد و بخشیده شد.

۲. عطار گفتن «استغفرالله» بر لب را توبه واقعی نمی‌دانست. به گفته او، سه جنبه اصلی توبه واقعی وجود دارد:

- شرم از گذشته:
- ترک گناهان فعلی:
- عزم راسخ برای آینده:

۳. عواقب تنبلی و به تأخیر انداختن توبه

عطار در اشعار خود به شدت هشدار می‌دهد که این طرز فکر که «فردا توبه می‌کنم، نه امروز» برای انسان بسیار مخرب است. هیچ امیدی به زندگی انسان نیست، بنابراین باید به محض وقوع گناه توبه کرد.

عطار در پندنامهٔ خود بعد از ستایش خدا به مناجات خدا می پردازد و بارها از لغزش خودش توبه می کند. و می گوید.

پادشاها جرم ما را در گذار — ما گنه کاریم و تو آمرزگار
تو نکوکاری و ما بد کرده‌ایم — جرم بی‌پایان و بیحد کرده‌ایم
سالها در فسق و عصیان گشته‌ایم — آخر از کرده پشیمان گشته‌ایم
روز و شب اندر معاصی بوده‌ایم — غافل از یؤخذ نواصی بوده‌ایم
دایما در بند عصیان بوده‌ایم — هم قرین نفس و شیطان بوده‌ایم
بی گنه نگذشته بر ما ساعتی — با حضور دل نکرده طاعتی
بر درآمد بندهٔ بگریخته — آب روی خود بعصیان ریخته

(عطار، ۱۹۰۸ : ص- ۶)

بی ثباتی دنیا

در قران آمده

اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ. (القران، ۵۸ : ۲۰)

رُوِیَ عَن رسولِ الله صلّی الله علیه و آله و سلّم: الدُّنْيَا دُوَلٌ فَمَا كَانَ لَكَ أَتَاكَ عَلَى ضَعْفِكَ وَ مَا كَانَ مِنْهَا عَلَيْكَ لَمْ تَدْفَعْهُ بِقُوَّتِكَ وَ مَنِ انْقَطَعَ رَجَاؤُهُ مِمَّا فَاتَ اسْتَرَاحَ بَدَنُهُ وَ مَنْ رَضِيَ بِمَا قَسَمَهُ اللَّهُ قَرَّتْ عَيْنُهُ. (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ. ق: ص. ۳۹۸).

فریدالدین عطار در شعر «پندنامه» به ناپایداری و فنای دنیا با اهمیت زیادی اشاره کرده است. او در پرتو فلسفه صوفیانه به مردم یادآوری کرده است که این دنیا فقط یک مسافرخانه موقت است و فریب آن بزرگترین مانع پیشرفت معنوی انسان است. اندیشه‌های اصلی شاعر در مورد ناپایداری دنیا در پرتو شعر «پندنامه» در زیر آمده است:

- دنیا یک مسافرخانه موقت، یک اقامتگاه موقت است:
- ناپایداری ثروت و مثال سلیمان (ع)
- دنیا مزرعه آخرت است. استفاده صحیح از دنیا:
- ثمرات اعمال:
- توهم دنیا، کوری معنوی است. دنبال سراب رفتن:

عطار درباره ای بی ثباتی دنیا می گوید:

در جهان دانی که گردد معتبر — آنکه او را باک نبود از خطر
کم کند با کس وفا این روزگار — جور دار نیستاش با مهر کار
نکه با تو روز غم می‌بست کار — روز شادی هم بپرس‌اش زینهار
روز نعمت گر تو پردازی بکس — روز محنت باشدت فریاد رس
چون بیابی دولتی از مستعان — اندر آن دولت مبر از دوستان
مر ترا هر کس که او در غم بود — چو رسد شادی همان همدم بود

(عطار، ۱۹۰۸: ص. ۱۴)

اهمیت ذکر پروردگار

قرآن مجید اهمیت زیادی به ذکر داده است. در یک جا می‌فرماید : ذکر خدا مایه آرامش دل هاست:

الَّذينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوب (القران، ۱۳ : ۲۸) ؛ آنها [هدایت یافتگان] کسانی هستند که ایمان آورده‌اند، و دل هایشان به یاد خدا مطمئن [و آرام] است؛ آگاه باشید، تنها با یاد خدا دل‌ها آرامش می یابد.

و بالاخره هرکس می‌خواهد خدا به یاد او باشد یعنی او را از الطافش بی نصیب نگذارد باید به یاد حق باشد؛» فَاذْكُرُونی أَذْكُرْكُمْ (القران، ۲: ۱۵۲) عطار درباره ای ذکر خدا فرموده است..

زنده دار از ذکر صبح و شام را	در تغافل مگذران ایام را
یاد حق آمد غذا این روح را	مرهم آمد این دل مجروح را
یاد حق گر مونس جانت بود	کی هوای کاخ و ایوانت بود
گر زمانی غافل از رحمن شوی	اندر آن دم همدم شیطان شوی
مومنا ذکر خدا بسیار گوی	تا بیابی در دو عالم آب روی

(ganjoor /sh24)

نفس

نفس در لغت به معنی جان، روح ، روان و نشاندهنده زنده بودن است در علوم اسلامی و قرآن ، به عنوان جهت‌دهنده حرکت و اندیشه انسان شناخته می‌شود و بسیاری از کردارها رفتارهای انسان به پیروی از نفس او شکل می‌گیرد. در قرآن به چهار گونه نفس انسانی اشاره شده‌است در تعریفی از نفس آمده است؛ نفس آن چیزی است که تعیین موجودیت می‌کند در ظاهر و باطن و نشانه اش این است که خواسته دارد

- **نفس امّاره:** روان بَدفَرما در آیه ۵۳ از سوره یوسف به این نفس اشاره شده‌است. نفس اماره انسان را بسوی کارهای زشت هدایت می‌کند.
- **نفس لَوّامه** (روان سرزنشگر): در آیه ۲ سوره قیامت به این نفس اشاره شده‌است. این نفس انسان را بخاطر اعمال زشتی که مرتکب می‌شود، سرزنش می‌کند. از این نفس به *وجدان* تعبیر شده‌است. بر اثر تکرار کردارهای زشت و گناهان، این نفس کارکرد خود را از دست می‌دهد.

- **نفس مُلهَمه** (روان الهام‌گیرنده): در آیه ۷ و ۸ سوره شمس به این نفس اشاره شده‌است. این نفس، موجب نوعی پیوند میان انسان و عالم غیب است و از عالم غیب به آن الهام می‌شود.
- **نفس مُطمَئنّه** (روان بی‌گمان): در آیه ۲۷ سوره فجر، به این نفس اشاره شده‌است. این نفس متصل به خدا است و به واسطه این پیوند، دارای اطمینان است. کسی که این نفس در او بیدار می‌شود، راه و روش خود را می‌یابد و به دنبال یقین حرکت می‌کند .در نوشته‌های اسلامی گونه‌های دیگری از نفس را نیز ذکر می‌کنند:

عطار می گوید:

هم که او را نفس سرکش رام شد از خردمندان نیکو نام شد
در ریاضت نفس بد را گوش مال تا نیندازد ترا اندر وبال
هر که خواهد تا سلامت ماند او از جمیع خلق رو گرداند او
مردمان را سر بسر در خواب دان گشت بیدار آنکه او رفت از جهان
آنکه رنجاند ترا عذرش پذیر تا بیابی مغفرت بر وی مگیر
حق ندارد دوست خلق آزار را نیست این خصلت یکی دیندار را

(عطار، ۱۹۰۸ : ص-۶۸)

بدگمانی

فریدالدین عطار در شعر «پندنامه»، بدبینی و شکاکیت را دو مانع اصلی یا بیماری مضر در رشد معنوی و روانی انسان توصیف می‌کند. شک و بی‌اعتمادی به مردم بخش بزرگی از شعر «پندنامه» به اخلاق زندگی اجتماعی می‌پردازد. شاعر به وضوح بیان می‌کند که شک کردن به شخصیت، نیات یا اعمال یک فرد بدون هیچ دلیلی(بدگمانی) در اسلام کاملاً ممنوع است. این سوءظن، صلح و برادری متقابل را از جامعه نابود می‌کند. به گفته عطار، یافتن عیب‌های خود بسیار مفیدتر از یافتن عیب در دیگران است. عطار می گوید:

ای پسر قصد دل آزاری مکن وز خدای خویش بیزاری مکن
خاطر کس را مرنجان ای پسر ورنه خوردی زخم بر جان ای پسر
گر همی خواهی که گردی معتبر نام مردم جز به نیکویی مبر

قوت نیکی نداری بد مکن　　بر وجود خود ستم بیحد مکن
رو زبان از غیبت مردم ببند　　تا نه بینی دست و پای خود ببند
هرکه از غیبت زبانش بسته نیست　آن چنان کس از عقوبت رسته نیست

(عطار، ۱۹۰۸: ص-۹۷)

فقر وصبر

فریدالدین عطار در شعر «پندنامه» فقر یا «فقر» را به عنوان فقدان مادی یا تحقیر نمی‌دید. بلکه در پرتو فلسفه صوفیانه، فقر را یکی از والاترین مراحل تقرب به خالق و سیر و سلوک عرفانی معنوی توصیف می‌کرد. در فلسفه او، «فقر» فقط به معنای نداشتن پول نیست، بلکه یک حالت عمیق روانی و معنوی است. نحوه توضیح اهمیت این فقر مرموز در پرتو شعر «پندنامه» در زیر ارائه شده است:

- رهایی از منیت و مرگ روح:
- سرکوب نفس:
- سنت و آرمان پیامبر اکرم (ص) شکوه فقر:
- راه انبیا و رسولان:
- توکل یا تسلیم کامل:
- اولین قدم در هفت وادی راه رسیدن به ملاقات خدا:

عطار در فلسفه صوفیانه خود (که در منظومه «منطق الطیر» به تفصیل آمده و در «پندنامه» به صورت پند آمده است) نشان داده است که در سفر طولانی برای یافتن خالق، «فقر» یا فقر، آتش مقدسی است که تمام زباله‌های گناهان و اوهام درون انسان را می‌سوزاند و به خاکستر تبدیل می‌کند. تنها پس از عبور از این سطح، قلب انسان توانایی جذب نور خدا را به دست می‌آورد.

عطار می سراید:

مرترا آنکس که فردا جان دهد　　غم مخور آخر ترا یک نان دهد
تا بکی چون مور باشی دانه کش　　گر تو مردی فاقه رامردانه کش
بر توکل گر بود فیروزیت　　حق دهد مانند مرغان روزیت
از خدا شاکر بود مرد فقیر　　گر دهد قوتش لب نان فطیر
خم مشو پیش توانگر همچو طاق　　تا نگردی یار با اهل نفاق

مرد ره را نام وننگ از خلق نیست　　نفرتش از جامه های دلق نیست
هر که را ذوق نکونامی بود　　خاص مشمارش که او عامی بود
(عطار، ۱۹۰۸ : ۹۰)

اخلاق

فریدالدین عطار در بخش بزرگی از شعر «پندنامه» خود، به بحث در مورد شکل‌گیری شخصیت یا اخلاق (اخلاقیات) پرداخته است. به گفته او، ایمان و عمل صوفیانه یک فرد از طریق شخصیت او به صورت بیرونی منعکس می‌شود. اگر شخصیت زیبا نباشد، عبادت و دانش فرد کاملاً بی‌معنی می‌شود. آموزه‌های اصلی عطار شاعر در مورد شخصیت انسان در پرتو شعر «پندنامه» در زیر آمده است:

۱. اهمیت بهترین شخصیت

معیار ایمان:

آرمان پیامبر (ص):

۲. ویژگی‌هایی که باید کسب شوند:

فروتنی:.

خیرخواهی و سخاوت:.

راستگویی:

صبر و بردباری:

۳. اشتباهاتی که باید از آنها اجتناب کرد:

عطار به شدت در مورد برخی از بیماری‌های جدی معنوی که شخصیت را فاسد می‌کنند، هشدار می‌دهد:

تکبر و خودبینی:

غیبت و بدگویی:

حرص و حسادت:.

زبان یا دهان غیرقابل کنترل:

عطار می سروید:

چارچیز دیگر ای نیکو سرشت　　هست از جمله خلایق نیک زشت
زان چهار اول حسد کینی بود　　زان گذشتی عجب و خود بینی بود
خشم خود دیگر فروناخوردنست　　خصلت چارم بخیلی کردنست
ای پسر کم گرد گرد این خصال　　از برای زانکه زشتست این فعال

(عطار، ۱۹۰۸ : ص-۱۰۳)

خاموشی

زبان از نعمت های بزرگ الهی و از لطایف صنع بی مثال خداوندیست که با کوچکی اندازه ، هم فایده و هم معصیتش بزرگ است ؛ به طوری که کفر و ایمان ـ که هر دو نهایت طاعت و طغیان آدمی هستند. تنها با گواهی زبان آشکار می شود و این خاصیت در اعضای دیگر انسان یافت نمی شود.

در قرآن آمده ما يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلاَّ لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ (القران، ۵۰ : ۱۸) ؛ آدمی هیچ سخنی را بر زبان نمی آورد مگر اینکه همان دم ، فرشته ای مراقب و آماده برای انجام مأموریت (وضبط آن) است. آن که به خدا و روز قیامت ایمان دارد ، یا باید سخن نیکو بگوید ، یا سکوت کند.عطار فرمود

ای برادر گر تو هستی حق طلب　　جز بفرمان خدا مگشای لب
گر خبر داری زحی لایموت　　بر دهان خود بنه مهر سکوت
ای پسر پند و نصیحت گوش کن　　گر نجاتی بایدت خاموش کن
هر کرا گفتار بسیارش بود　　دل درون سینه بیمارش بود

(عطار، ۱۹۰۸ :ص-۱۰۵)

صلهٔ رحم

صله رَحِمی یعنی محبت و سلوک داشتن با خویشان و نزدیکان است. «صله» در لغت به معنای احسان و دوستی آمده است و مراد از «رَحِم» خویشاوندان و بستگان می‌باشد.

صلهٔ رحم ارتباط از راه‌های گوناگونی امکان‌پذیر است:

- کمک جانی:

- کمک مالی:
- کمک فکری
- ترک آزار:
- کمک عاطفی:

در قرآن‌کریم می‌خوانیم واتقوا الله الذی تساءلون به والارحام ان الله کان علیکم رقیبا

(القران، ۴: ۱)

والذین‌یصلون ما امر الله به ان یوصل و یخشون ربهم و یخافون الحساب... اولئک لهم عقبی الدار (القران، ۱۳ : ۲۱). فهل عسیتم ان تولیتم ان تفسدوا فی‌الارض و تقطعوا ارحامکم‌اولئک الذین لعنهم الله فآصمهم و اعمی ابصار هم (القران، ۴۷ : ۲۲). عطار می سراید:

رو بپرسیدن بر خویشان خویش تا که گردد مدت عمر تو بیش
هر که گرداند ز خویشاوند رو بی گمان نقصان پذیرد عمر او
هر که او ترک اقارب می‌کند جسم خود قوت عقارب می‌کند
گرچه خویشان تو باشند از بدان بدتر از قطع رحم چیزی مدان
هر که او از خویش خود بیگانه شد نامش از روی بدی فسانه شد

(عطار، ۱۹۰۸: س-۹)

نتیجه گیری

در نتیجه، می‌توان گفت که «پندنامهٔ» فریدالدین عطار، اساساً یک دگرگونی شاعرانهٔ بی‌نظیر از آموزه‌های اخلاقی جاودان قرآن کریم و سنت مقدس پیامبر اکرم (ص) است. عطار در این شعر، نظریه عمیق صوفیانه و فلسفه معنوی خود را در پرتو یک شیوه زندگی اسلامی بسیار ساده، سرراست و عملی ارائه کرده است بنابراین، این پند جاودانه‌ی شاعر نه تنها گنجینه‌ای از ادبیات فارسی است، بلکه چراغ راه جاودانه‌ی تهذیب نفس و رستگاری در زندگی پس از مرگ برای امت اسلام، یعنی برای تمام بشریت، نیز می‌باشد.

منابع و مآخذ :

۱. قرآن کریم

۲. جامی، نورالدین عبد الرحمن. (۲۰۰۳م). *نفحات الانس* (تهران: انتشارات اطلاعات.

۳. دهخدا، علی اکبر. (۱۹۹۲م). *لغت نامه*، جلد ۳۴، (تهران: دانشگاه تهران،)

۴. سجادی، ضیاءالدین. (۱۳۷۴ه. ش.). «*پندنامۀ عطار و چند اثر منسوب به او*»، *کیهان فرهنگی*، سال دوازدهم، شمارۀ

۵. شفق، رضا زاده. (۱۹۹۰م). *تاریخ ادبیات ایران*، تهران: انتشارات آهنگ.

۶. شیخ فرید الدین عطار. (۱۹۰۸م). *پندنامه عطار* ، هند :لکهنو نامی پریس.

۷. صفا، ذبیح الله. (۱۹۶۰م). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد دوم (تهران: کتابفروشی ابن سینا.

۸. عطار، شیخ فرید الدین. (۱۹۸۵م). *مصیبت نامه*، دکتر نورانی وصال مصحح، (تهران: کتابفروشی زوار.

۹. فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۹۹۵م). *شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید الدین محمد عطار نیشاپوری* (تهران: انتشارات انجمن آثار و معارف فرهنگی.

۱۰. مجلسی، شیخ محمد باقر. (۱۴۰۳ه.ق). *بحار الانوار الجامعۀ لدرر أخبار الائمۀ الاطهار* " الجزء الحادی والتسعون(لبنان: دار إحیاء التراث العربی بیروت الطبعۀ الثالثۀ المصححۀ.

۱۱. نفیسی، سعید. (۱۹۴۱م). *جست و جو در احوال و آثار فرید الدین عطار نیشاپوری* ، (تهران: کتابفروشی و چاپخانه اقبال.

۱۲. هاشمی، عبد القدوس. (۱۹۶۵م). *تقویم تاریخی*، کراچی: مرکز اداره تاریخی.

۱۳. https://ganjoor.net/attar/pandname/sh24